

трамвайная лінія. Аўтобусны рух ішоў па галоўных магістралях і раёнах індывідуальнай забудовы па-за межамі трамвайных шляхоў.

Такім чынам, важнейшыя накірункі развіцця горадабудаўніцтва і добраўпарадкавання г. Віцебска ў даследуемы перыяд прадвызначыў «Генеральны праект планавання» 1947 г. Аднаўленне пасля вайны, рэканструкцыя грамадскага цэнтра, інтэнсіўнае прамысловае і жыллёвае будаўніцтва, добраўпарадкаванне і інжынернае абсталяванне горада з'яўляліся асноўнымі накірункамі палітыкі горадабудаўніцтва ў першай палове 1940-х – другой палове 1950-х гг. Фарміраванне шматпавярховых будынкаў адбывалася толькі ў цэнтральных і магістральных частках, па-за межамі якіх фактычна адсутнічала планаванне драўлянага сектара. Нягледзячы на цяжкаці, да сярэдзіны 1950-х гг. г. Віцебск фактычна дасягнуў узроўня развіцця, прадугледжанага першым пасляваенным генеральным планам.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці (ДАВВ). – Фонд 2784. – Воп. 1. – Спр. 84.
2. ДАВВ. – Фонд 2207. – Воп. 2. – Спр. 1.
3. ДАВВ. – Фонд 2820. – Воп. 1. – Спр. 15.
4. Витебск: Энциклопедический справочник / Гл. редактор И. П. Шамякин. – Минск: БелСЭ им. П. Бровки, 1988. – 408 с.
5. ДАВВ. – Фонд 2207. – Воп. 1. – Спр. 12.
6. ДАВВ. – Фонд 2207. – Воп. 2. – Спр. 4.
7. Чарняўская, Т. І. Архітэктура Віцебска: з гісторыі і планіроўкі забудовы горада / Т. І. Чарняўская. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 112 с
8. Кишик, Ю. Н. Белорусский город в ретроспективе XX в. / Ю. Н. Кишик. – Минск: Беларуская навука, 2019. – 417 с.
9. Русецкий, А. В. Архитектура и градостроительство в художественной культуре Витебщины. С 1918 года и до наших дней / А. В. Русецкий, Ю. А. Русецкий. – Витебск: УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2011. – 180 с.

(Дата падачы: 18.02.2020 г.)

А. Р. Раюк

Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт, Мінск

A. R. Rayuk

Belarusian National Technical University, Minsk

УДК 94(476) «1876/1921»

БЕЛАРУСКІ ПАЛІТЫЧНЫ КАНСЕРВАТИЗМ КАНЦА XIX – ПАЧАТКУ XX СТ.

BELARUSIAN POLITICAL CONSERVATISM OF THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES

У артыкуле прасочваецца эвалюцыя беларускага палітычнага кансерватызма канца XIX – пачатку XX ст.: ад пасіўнага згодніцтва з расійскай уладай да патрабаванняў бе-

ларускай аўтаноміі, а пасля – спроб стварэння самастойнай беларускай капіталістычнай дзяржавы. Маянтковае каталіцкае дваранства было сацыяльнай базай беларускага кансерватызма, успрымала некаторыя ліберальныя ідэі і ішло на кампрамісы па зямельнай праблеме.

Ключавыя словы: беларускі палітычны кансерватызм; Эдвард Вайніловіч; палітычная гісторыя Беларусі; Расійская імперыя; Лютаўская рэвалюцыя.

The article traces the evolution of Belarusian political conservatism in the late XIX – early XX centuries: from passive agreement with the Russian government to demands for Belarusian autonomy, and after that, attempts to create an independent Belarusian capitalist state. The estate Catholic nobility was the social base of Belarusian conservatism, perceived some liberal ideas and made compromises on the land problem.

Key words: Belarusian political conservatism; Edward Voinilovich; political history of Belarus; Russian Empire; February Revolution.

Нацыянальна-культурны ўздых у Беларусі пачатку ХХ ст. неад’емна звязаны з дзейнасцю двух яго духоўных лідараў – класікаў новай беларускай літаратуры Янкі Купалы і Якуба Коласа. Цікава, што яны не з’яўляліся членамі палітычных партый – Колас толькі напрыканцы жыцця ў 1945 г. стане членам Усесаюзнай камуністычнай партыі (бальшавікоў). Мала звяртаецца ўвагі на тое, што падштурхнула іх да літаратурнай творчасці на беларускай мове. У сваёй аўтабіяграфіі Янка Купала ўказаў, што ён пачынаў пісаць свае першыя вершы на польскай мове, а па-беларуску пачаў пісаць толькі пасля таго, як у 1904–1905 гг. яму выпадкова трапіліся ў рукі творы Францішка Багушэвіча («Дудка беларуская») і Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча [1, с. 271]. Якуб Колас у сваёй аўтабіяграфіі прызнаецца, што галоўную ролю ў яго звароце да літаратурнай творчасці на беларускай мове адыграў верш Янкі Лучыны «Стары ляснік», які ўразіў Коласа не сваімі літаратурнымі вартасцямі, а тым, што быў напісаны па-беларуску [2, с. 167]. Менавіта нешматлікія беларускамоўныя творы 1880–1890-х гг. (асабліва Багушэвіча і Лучыны) здолелі забяспечыць пераемнасць з папярэднім пакаленнем беларускіх літаратараў 1860-х гг. і абудзіць цэлую плеяду творцаў пачатку ХХ ст.

Прынята адносіць Францішка Багушэвіча і Янку Лучыну да паэтаў-дэмакратаў ці рэвалюцыйных дэмакратаў. Але нам відавочна, што ў творчасці Багушэвіча і Лучыны няма ніякіх заклікаў да сацыяльнай рэвалюцыі ці класавай барацьбы, а дамінуюць кансерватыўныя погляды. Перад тым як апублікаваць у 1891 г. зборнік «Дудка беларуская» са сваёй знакамітай прадмовай (своеасаблівым маніфестам беларускага нацыянальна-культурнага адраджэння) Францішак Багушэвіч у канцы 1880-х гг. з’яўляўся журналістам менавіта кансерватыўнага польскамоўнага часопіса «Кгај», які выдаваўся ў Санкт-Пецярбургу. Збіральнік беларускіх рукапісаў, землеўласнік-кансерватар і член Мінскага таварыства сельскай гаспадаркі (МТСГ) Аляксандр Ельскі паспрыяў творчасці Багушэвіча. Сучасная літаратуразнаўчая ацэнка адносіць паэта Янку Лучыну да пазітывістаў, якія «адкідвалі ідэю класавай няравнасці і змагання, супрацьстаўляючы ім ідэю класавай салідарнасці, супрацоўніцтва і супольных дзеянняў на карысць цэлага грамадства і асабліва той катэгорыі

людзей, якія былі пакрыўджаныя, недаацэненыя і ўбогія» [3, с. 89]. У творчасці Лучыны дамінуюць матыў прагрэсіўнага развіцця гаспадаркі, навукі, асветы і прынцып захавання прыватнай уласнасці, а таксама патрыятызм і пахвала пазітывісцкаму культу працы, якія толькі здольны зрабіць лёс беларуса і Беларусі больш заможным і шчаслівым [3, с. 92], што нагадвае ідэалогію так званай «арганічнай працы» у Польшчы канца XIX – пачатку XX ст.

Гэта дае падставы звярнуць пільную ўвагу на развіццё і сутнасць кансерватыўнага руху і ідэалогіі ў Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст., што не было раней асобным прадметам беларускай гістарыяграфіі, якая больш цікавілася дзейнасцю сацыялістычных палітычных праграм і арганізацый. І ў дадзеным артыкуле мы ставім за мэту ўвядзенне ў гістарычную навуку і абгрунтаванне выкарыстання тэрміна «беларускі палітычны кансерватызм канца XIX – пачатку XX ст.».

Кансерватызм узнік у Еўропе як рэакцыя на поспехі лібералізма і крайнасці французскай рэвалюцыі канца XVIII ст.; як кірунак у палітыцы, які імкнецца захаваць многія старыя, традыцыйныя прынцыпы і каштоўнасці эканамічнага, палітычнага і культурнага жыцця ў новым, капіталістычным грамадстве: натуральнасць сацыяльнай няроўнасці і іерархічнасці; захаванне права прыватнай уласнасці; пазбяганне празмернага сацыяльнага ўтрыманства; свабода асоба побач з наяўнасцю моцных і эфектыўных дзяржаўных інстытутаў; умацаванне каштоўнасці сям’і, рэлігіі, асветы; і г. д. Натуральным прыхільнікам палітычнага кансерватызма ў XIX ст. з’яўлялася ў першую чаргу тая праслойка грамадства, якой у ранейшую, феадальную эпоху належалі самыя шырокія прывілеі і палітычнае дамінаванне – землеўладальнае дваранства, а пасля скасавання прынцыпа саслоўнасці грамадства і звужэння свайго ранейшага палітычнага ўплыву – яго нашчадкі – буйныя зямельныя ўласнікі.

Шырокае распаўсюджанне палітычнага кансерватызма ў Беларусі (сярод землеўладальнага дваранства) адносіцца на час пасля падаўлення паўстання 1830–1831 гг. [4, с. 94]. А пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг. і ўвядзення жорсткага рэжыма выключных законаў супраць католікаў і прынцыпа адсутнасці ўсялякай выбарнасці на месцах, у беларуска-літоўскіх землях увогуле не было ніякага кансерватыўнага руху, а маянтковыя дваране-кансерватары сканцэнтраваліся больш на практычных пытаннях, чым на ідэях: у першую чаргу, з 1876 г. на дзейнасці ў сельскагаспадарчых таварыствах (з якіх самым уплывовым было МТСГ на чале з Эдвардам Вайніловічам), каб эфектыўным кіраваннем маёнткамі захаваць свой эканамічны ўплыў у Беларусі [5, с. 265–271; 6, с. 7–8]. Яны арыентаваліся на ідэі польскіх «станьчыкаў» (Кракаў): адмовіцца ад вызваленчых паўстанняў, а, наадварот, легальнай дзейнасцю заняць годнае месца ў кіруючай палітычнай і эканамічнай эліце Расійскай імперыі, але захоўваючы сваю ідэнтычнасць [6, с. 50], як гэта рабілі прыбалтыйскія немцы. Варшавянін-каталік Эразм Пільц і праваслаўны выпускнік мінскай гімназіі Уладзімір Спасовіч сталі

рэдактарамі польскамоўнага часопіса «Край» (1882–1909), які быў галоўным кансерватыўным перыядычным выданнем для беларуска-літоўскага края і выказваўся за лаяльнасць да расійскай манархіі. Галоўнае, што непакіла як кансерватараў-католікаў, так і кансерватараў-праваслаўных у 1880–1900-я гг. – неабходнасць увядзення мясцовага самакіравання і прынцыпа выбарнасці [4, с. 264–265].

Рэвалюцыя 1905–1907 гг. стварыла новую палітычную сістэму ў Расійскай імперыі – канстытуцыйную манархію: была створана Дзяржаўная Дума (ніжняя палата парламента) і зменены функцыі Дзяржаўнага Савета (які стаў верхняй палатай). Гэтым пачаўся новы этап беларускага дваранскага кансерватызма: ад ранейшага ціхага пасіўнага згодніцтва і адаптацыі да знешніх абставін – да актыўнасці ў справе адстойвання сваіх і нацыянальных інтарэсаў. Актыўныя беларускія маянтковыя каталіцкія дваране-кансерватары (галоўным чынам, з ліку лідараў МТСГ – Эдвард Вайніловіч, князь Геранім Друцкі-Любецкі, Раман Скірмунт, Генрых Свянціцкі, граф Ежы Чапскі і інш.) скарысталіся легальнай магчымасцю і з 1906 г. балатаваліся ў абедзве палаты, а таксама праграмна сфармулявалі свае ідэі, якія стварылі кансерватыўную плынь у так званай «краёвай ідэі» («краёвай канцэпцыі») [6, с. 49–63]. Нам відавочна, што беларускі дваранскі кансерватызм у тыя часы існаваў у рамках руху «краёўцаў» і дамінаваў у ім.

Дэкларуючы вернасць расійскай манархіі і прынцыпу цэласці Расійскай імперыі, лічачы гэта за дабро для свайго края і карысць для ўсёй дзяржавы, кансерватары-краёўцы агучвалі ў расійскім парламенце і друку не толькі кансерватыўныя і аўтанамісцкія, але і некаторыя ліберальныя патрабаванні: увядзенне адміністрацыйна-тэрытарыяльнай аўтаноміі кіравання сваім літоўска-беларускім «Краем» (з мясцовым парламентам у Вільні) і органаў мясцовага самакіравання, заснаваных на прынцыпе выбарнасці, а не прызначэння; ліквідацыя рэжыма выключных законаў для края; усеагульная роўнасць перад законам; раўнапраўе ўсіх народаў і свабода карыстання роднай мовай (а не толькі афіцыйнай); увядзенне ўсеагульнай і бясплатнай пачатковай адукацыі – для павышэння дабрабыту і заможнасці сялян; знішчэнне саслоўных адрозненняў; свабода дзейнасці рэлігійных і культурных арганізацый; раўнапраўе жанчын; ліквідацыя пашпартнай сістэмы ўнутры імперыі і ліквідацыя мяжы яўрэйскай аселасці; захаванне права прыватнай уласнасці (у тым ліку, на зямлю) [6, с. 62–76; 7]. У вырашэнні аграрнага пытання кансерватары спачатку выступалі за захаванне за маянткоўцамі іх зямель і надзяленне малазямельных сялян зямлёй з дзяржаўнага фонду, але пазней згаджаліся на ідэю продажу часткі зямель маянткоўцаў сялянам за адпаведную грашовую кампенсцыю [8, с. 104–105]. Галоўным выданнем кансерватараў-краёўцаў была віленская газета «Kurier Litewski» (1906–1918), а партыяй – Краёвая партыя Літвы і Беларусі (1907–1908).

Найбольшы поспех беларускія кансерватыўныя дэпутаты-краёўцы мелі ў І Дзяржаўнай Думе, калі ім удалося стварыць шырокую дэпутацкую кааліцыю

з ліку 110–120 дэпутатаў (так званы «Саюз аўтанамістаў»), і Дзяржаўным Савеце. Лідар кансерватараў-краёўцаў Эдвард Вайніловіч у 1907 г. нават смела прапаноўваў расійскаму імператару Мікалаю II увесці аўтаномію «края», хоць удалося толькі дабіцца ад урада ўвядзення ў 1911 г. земстваў для шасці «заходніх губерняў». З 1910–1911 г. назіраецца спад уплыву і актыўнасці беларускіх дваран-кансерватараў, што было выклікана звужэннем з 1907 г. легальных метадаў палітычнай дзейнасці праз сваё прадстаўніцтва ў Дзяржаўнай Думе і Дзяржаўным Савеце, на якія беларускія кансерватары-краёўцы ў першую чаргу разлічвалі, адмаўляючы нават думку аб якім-небудзь узброеным супраціўленні і выхаду з-пад улады Расійскай імперыі.

З 1911 г. беларускія дваране-кансерватары сканцэнтраваліся на легальнай рабоце ў новаствораных земствах Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губерняў, дзе імкнуліся праводзіць больш збалансаваныя падаткі, каб даць магчымасць развівацца паветам [9, с. 87–89, 176].

Пасля падзення расійскай манархіі ў ходзе Лютаўскай рэвалюцыі пачаўся наступны этап беларускага кансерватызму, калі ў сакавіку 1917 г. для мэт надання Беларусі аўтаноміі ў складзе Расіі Часовага Урада быў створаны Беларускі нацыянальны камітэт (у Мінску) на чале з Раманам Скірмунтам, на дзейнасць якога некаторыя ўплывовыя ў Мінскай губерні землеўласнікі-кансерватары (Эдвард Вайніловіч, князь Геранім Друцкі-Любецкі, князь Станіслаў Радзівіл і інш.) выдаткавалі свае грошы [10, с. 24], а ў маі 1917 г. блакіравалі прыняцце ў камітэце сацыялістамі пастановаў адносна скасавання прыватнай уласнасці на зямлю, адклаўшы вырашэнне зямельнага пытання да кампетэнцыі Устаноўчага сходу Расіі і Беларускай Краёвай Рады [10, с. 24]. Беларускія кансерватары ўвесь час спрабавалі знайсці кампраміс з сацыялістамі па зямельным пытанні, імкнучыся пераканаць сацыялістаў засяродзіць сілы на пабудове беларускай палітычнай суб'ектнасці – аж да стварэння самастойнай беларускай дзяржавы, але недавер сацыялістаў і адсутнасць кампраміса і салідарнасці не спрыялі гэтаму. БНР была аб'яўлена як сацыялістычная дзяржава (паводле Другой Устаўной граматы БНР скасоўвалася прыватная ўласнасць на зямлю), а ў ліпені 1918 г. Раман Скірмунт хацеў стварыць урад БНР, які б праводзіў больш кансерватыўную палітыку і рабіў захады, каб БНР фарміравалася як капіталістычная дзяржава. Пасля няўдачы знайсці кампраміс з беларускімі сацыялістамі і пры пагрозе захопу тэрыторыі Беларусі бальшавікамі, дваране-кансерватары Мінскай губерні (галоўным чынам, членаў МТСГ) у лістападзе 1918 г. спрабавалі рэалізаваць ідэю стварэння капіталістычнай і канстытуцыйна-манархічнай дзяржавы Вялікае Княства Літоўска-Беларускае пад нямецкай апекай [9, с. 208–209], што было альтэрнатывай стварэнню сацыялістычных рэспублік.

Апошняя надзея беларускіх дваран-кансерватараў у 1919–1920 гг. быў партнёрскі саюз Беларусі і Польшчы на капіталістычных прынцыпах эканамічнага ладу, таму (з гэтай палітычнай суб'ектнасці капіталістычнай Беларусі ў любой форме) галоўны лідар кансерватараў і прыхільнік захавання

права прыватнай уласнасці на зямлю Эдвард Вайніловіч нават спрабаваў у Варшаве ў чэрвені 1920 г. пераканаць сацыяліста Юзафа Пілсудскага не рабіць радыкальную зямельную рэформу ў новастворанай дзяржаве, бо Пілсудскі прыхільна ставіўся да ідэі новай федэрацыйнай дзяржавы (з Польшчы, Літвы Украіны і Беларусі), а не ўнітарнага ўладкавання [9, с. 286–287]. Іншы ўплывовы польскі палітык Раман Дмоўскі ў тыя часы агучваў ідэю капіталістычнай Польшчы, але на монаэтнічнай унітарнай аснове, таму Эдвард Вайніловіч не мог ніяк з ім дамовіцца: галоўны беларускі кансерватар хацеў, каб Беларусь была капіталістычнай і палітычным суб'ектам, а не аб'ектам палітыкі. Рыжскі мірны дагавор (1921) перакрэсліў гэтыя планы.

Адным з прызнаных спецыялістаў па гісторыі мясцовага дваранскага кансерватызма ў Заходнім краі Расійскай Імперыі другой паловы XIX – пачатку XX ст. з'яўляецца польскі гісторык Дарыуш Шпопер, хоць лічыць яго польскай з'явай [6, с. 3]. Аднак самавызначэнне «беларусы» проста не было папулярным сярод многіх прадстаўнікоў карэннага каталіцкага беларускага дваранства (т. зв. «палякаў»), калі ў Расійскай імперыі дамінавала тэорыя, што «беларусы» (галоўным чынам, сялянскае праваслаўнае насельніцтва края) з'яўляюцца складовай часткай «рускага народа», адзінага ў трох галінах («вялікарусах», «беларусах» і «маларусах»). Для дваран-католікаў гэта азначала б факт абрусення. Між тым, многія беларускія дваране памяталі пра свае карані і гістарычную традыцыю. Лідар беларускіх кансерватараў Эдвард Вайніловіч напісаў у сваім тастаменце аб сваёй ідэнтычнасці: «Вайніловічы не прышлі ані з усходу, ані з захаду, а з'яўляюцца карэннымі, мясцовымі, кроў з крыві, косць з косці таго народа, які калісь хаваў сваіх продкаў у тых курганах, што і зараз ёсць на вясковых могілках, і родную зямлю беларускай сахой кроіць» [9, с. VIII]. Як паказаў беларускі архівіст Уладзімір Дзянісаў, многія лідары каталіцкіх дваран-кансерватараў падчас Усерасійскага сельскагаспадарчага і пазямельнага перапісу ў 1916 і 1917 г. ужо афіцыйна запісаліся як «беларусы» па нацыянальнасці, хоць заставаліся католікамі, у тым ліку, напрыклад, князь Геранім Друцкі-Любецкі (1861–1919) і граф Ежы Чапскі (1861–1930) [11, арк. 18; 12, арк. 10; 13, арк. 1].

Такім чынам, беларускі палітычны кансерватызм канца XIX – пачатку XX ст. меў сваёй сацыяльнай базай у першую чаргу карэннае маянтковае каталіцкае дваранства, якое групавалася ў сельскагаспадарчыя таварыствы, напярэдадні расійскай рэвалюцыі 1905–1907 гг. сваёй мэтай ставіла захаванне эканамічных пазіцый дваран-землеўласнікаў і адаптацыю ў Расійскай імперыі ва ўмовах абмежавальных законаў адносна католікаў.

У 1906–1911 гг. беларускія дваране-кансерватары перайшлі да актыўнай палітычнай барацьбы легальнымі сродкамі ў парламенцкіх структурах імперыі, займелі найбольшы палітычны ўплыў і выйшлі за рамкі выключна сваіх саслоўных інтарэсаў: выступалі за скасаванне саслоўных адрозненняў, роўнасць народаў і рэлігій, памяркоўную аграрную рэформу, увядзенне аўтаноміі для свайго края ў Расійскай імперыі і за свабоднае развіццё

нацыянальнай культуры. Гэта тлумачылася як тым, што ў Дзяржаўнай Думе і Дзяржаўным Савеце Расійскай імперыі вялікую эканамічную і палітычную ролю адыгрывала маёмаснае дваранства, бо Расійская імперыя заставалася саслоўным грамадствам, так і патрыятычнымі настроямі беларускіх дваран-кансерватараў, на чале якіх стаяў Эдвард Вайніловіч.

Ідэя аўтаноміі свайго края ў часткі беларускіх кансерватараў на наступным этапе з 1917 г. перарасла ў ідэю стварэння беларускай дзяржаўнасці, прычым на капіталістычнай аснове. Расійская Лютаўская рэвалюцыя 1917 г., якая скасавала саслоўнасць грамадства, грамадзянская вайна, працэс станаўлення новых дзяржаў напрыканцы і пасля Першай сусветнай вайны, а таксама барацьба сацыялістаў за радыкальную аграрную рэформу паслабілі пазіцыі беларускіх кансерватараў і ў выніку адсутнасці грамадскага кампраміса не пакінулі беларускаму палітычнаму кансерватызму месца з 1921 г. у новаствораных сацыялістычных і нацыяналістычных рэспубліках.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Купала, Я.* Да Л. М. Клейнбарта. 21 верасня 1928 г. / Я. Купала // Поўн. зб. тв.: у 9 т. – Мінск: Маст. літ., 2003. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 267–272.
2. *Колас, Я.* Аўтабіяграфія 1913 г. / Я. Колас // Зб. тв.: у 20 т. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – Т. 20. Лісты (1954–1956 і недатаваныя), аўтабіяграфіі, дзённікі, інскрыпты. – С. 164–170.
3. *Баршчэўскі, А.* Паэзія Яна Неслухоўскага ў кантэксце польскага пазітывізму / А. Баршчэўскі // Янка Лучына ў кантэксце самаідэнтыфікацыі беларускай літаратуры: матэрыялы рэсп. навуц. канф., Мінск, 25 мая 2001 г. / РІВШ БДУ; рэдкал. У. Гніламёдаў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: РІВШ БДУ, 2002. – С. 88–92.
4. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2000–2012. – Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М. Біч [і інш.]. – 2005. – 519 с.
5. *Romanowski, A.* Pozytywizm na Litwie. Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1964–1904 / A. Romanowski. – Kraków: Universitas, 2003. – 485 s.
6. *Szporer, D.* Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939 / D. Szporer. – Gdańsk: Arche, 1999. – 357 s.
7. Przed wyborami // Kurier Litewski. – 1905. – № 31. – S. 1.
8. *Бусько, В. Н.* Экономическая мысль Белоруссии середины XIX – начала XX в.: Очерки / В. Н. Бусько; науч. ред. М. В. Научитель; АН БССР, Ин-т экономики. – Минск: Наука і тэхніка, 1990. – 144 с.
9. *Wojniłowicz, E.* Wspomnienia. 1847–1928 / E. Wojniłowicz. – Wilno: Józef Zawadzki, 1931. – Cz. 1. – 368 s.
10. *Рудовіч, С.* «...Беларускі дзеяч з вялікіх паноў»: эпізоды палітычнай біяграфіі Рамана Скірмунта / С. Рудовіч // Гістарычны альманах. – Гродна, 1999. – Т. 2. – С. 14–37.
11. Нацыянальны гістарычны архіў у г. Мінску (далей НГАБ). – Фонд 325. – Воп. 2. – Спр. 735.
12. НГАБ. – Фонд 325. – Воп. 2. – Спр. 796.
13. НГАБ. – Фонд 325. – Воп. 2. – Спр. 797.

(Дата падачы: 18.02.2020 г.)